

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
«Средняя общеобразовательная школа №2 с.Кызыл-Мажалык Барун-Хемчикского кожууна Республики Тыва»

Рассмотрена на заседании
Педагогического совета
Протокол № 1 от 29.08.24г.

Согласована
заместитель директора по УВР
[подпись] /Хомушку С.В./
«29» 08 2024г.



Утверждена
директор школы
[подпись] /Сарыглар Г.Ы./
Приказ № 113
от «29» 08 2024г.

2024г.

Рабочая программа
по родной (тувинской) литературе 11^а класса
муниципального бюджетного общеобразовательного учреждения
«Средней общеобразовательной школы №2 с.Кызыл-Мажалык
учителя родного (тувинского) языка и литературы Сарыглар Марта Тараачыновны
на 2024-2025 учебный год

Кызыл – Мажалык - 2024г.

ДОПЧУЗУ

Тайылбыр сөс	3
Төрээн (тыва) чогаалды өөредирииниң сорулгалары.....	3
Төрээн (тыва) чогаал эртемин кол ниити өөредилге деңнелинге шиңгээткениниң түннелдери.....	4
Төрээн (тыва) чогаал эртеминиң ужур-уткалыг кезээ	5
Чижек календарь-тематиктиг планнаашкын	8

ТАЙЫЛБЫР СӨС

Программада Россия Федерациязының хамаатызының мөзү-шынар сайзыралынга болгаш кижизидилгезинге хамаарышкан Концепциязында айыттынган чүүлдерни болгаш Тыва Республиканың регионалдыг, этнокультурлуг онзагайларын, ол ышкаш Россия чоннарының хамааты ниитилелинге хамаарышкан эп-сеткил каттыштырылгазы, культуралар аразында чөптүг харылзаа тургузар сорулгаларының бүгү байдалдарын барымдаага ап, өөренип көргөн.

Программаның кол таваа кылдыр дараазында хоойлу, доктаал, саавырлар алдынган:

- Конституция Российской Федерации (с изменениями на 01.07.2020 г.) ст. 26;
- Федеральный закон от 29 декабря 2012 г. № 273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации»;
- Федеральный закон от 03.08.2018 г. № 317-ФЗ «О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального закона «Об образовании в Российской Федерации»;
- Приказ Министерства образования и науки РФ от 17 декабря 2010 г. № 1897 «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта основного общего образования» (в редакции приказа Минобрнауки России от 31 декабря 2015 г. № 1577);
- Конституция Республики Тыва (с изменениями на 12.04.2019 г.) ст. 5, 24;
- Закон ВХ-І «О языках в Республике Тыва» от 31.12.2003 г. № 462 (с изменениями на 12.04.2019 г.);
- Закон Республики Тыва от 21.06.2014 г. № 2562 ВХ-І «Об образовании в Республике Тыва» (с изменениями на 02.06.2019 г.).
- «Кол ниити өөрөдигениң 10–11 класстарыңа «Төрөөн (тыва) чогаал» эртемниң чижек өөрөдиге программазы.

ТӨРӨӨН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИН ӨӨРЕДИРИНИҢ СОРУЛГАЛАРЫ

Сорулга: төрөөн (тыва) чогаал эртеминге даянып, сагыш-сеткил, делегей көрүүшкүнү делгем, чаагай үзел-бодалдыг, чогаадыкчы аргашинектиг, кижилер аразында харылзажылганың бүгү талалыг кылдыныгларын билир, бедик хамааты туруштуг кижини өөрөдип, кижизидип, сайзырадырыңа *таарымчалыг байдалдарны тургузары.*

Сорулгаларын күүседириниң аргалары:

- амыдыралды бүгү талалыг онзагай көргүзөр уран чүүлдүң бир хевири болур чечен чогаалды чүгле сагыш-сеткил хайныышкыны-биле хүлээп номчуурун эвес, а номчаанын ханы сайгарып, бодунуң бодалын (туружун) бадыткалдыг тайылбырлап база өскелерниң туружун (бодалын) дыңнап, өөренип, деңнеп өөрениринге чаңчыктылары;
- чогаал, сөзүглел төрөөн чонунуң ыдыктыг үнелериниң, чаңчылчаан амыдыралының үндезинин илереткен чепсек дээрзин билиндирери;
- төрөөн (тыва) болгаш Россия чоннарының биче буурай база делегей чоннарының чогаалдарын сайгарып өөрениринге төрөөн дылдың үнезин, ооң эгээртинмес байлаан медреселдиги-биле ажыглап өөренирин билиндирер ажылдар;
- чечен чогаал авторнуң онзагай, бот-тускайлаң, уран-чечен делегейи, уран чүүлдүң бир хевири дээрзин таныштырар ажылдар;
- чогаал эстетиктиг болгаш мөзү-шынар илередир чепсек дээрзин тодарадыр ажылдар;
- тема болгаш идеяны тодарадырыңа сөзүглелдин ужур-утказын, дылының уран чурумалдыг аргаларының, тургузуунуң онзагайын, бижиттинген аянын тодарадыр ажылдар;
- тыва чогаалды өске чогаалдар-биле, уран чүүлдүң өске хевирлерибиле деңнеп сайгарар ажылдар;
- уругларның чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыр ажылдар;

- класска азы бот-тускайлаң номчаан чогаалдарында хамаа-рыштыр шүгүмчүлөлдүг чүүлдерни, үнөлөлдөрни бодунун деңгели-биле угаап-бодоп, шын чугаалап, бижип өөрениринге чаңчыктыраар ажылдар;
- чогаалда чуруттунган амыдыралды бүгү талазындан өөренип көрүп, чогаал маадырларында, хөдөлишчинеринге хамаарыштыр бодунун хамаарылгазын, туружун илередип өөренирин хевирлээр ажылдар;
- аас болгаш бижимел ажылдарга бодалын чогаал сөзүглөли-биле бадыткап, тода илередип өөредиринге угланган ажылдар;
- бижимел чугааның хевирлерин (тоожуушкун – бердинген чижекке дүүштүр сөзүглөлдү тургузары; угаап-сайгарары – айтырыгларга бижимел харыы бээри; тодарадып бижири – маадырның ха-рактеристиказын тургузары) күүседип өөрениринче угланган ажылдар;
- бодунун көрүжү-биле сөзүглөл чогаадып шыдаар база чуруктарга даянып, чогаадыкчы арга, мергежилди сайзырадыр ажылдар;
- өске чоннарның ёзу-чаңчылдарын сонуургаар, кижилер-биле эпигчөптүг харылзажылганы кижизидеринче угланган ажылдар;
- кандыг-даа чогаалдарны номчуп, амыдыралчы билиглерни шингээдип ап, хостуг үезин шын ажыглап өөредир ажылдар;
- чечен чогаал – чогаалчының (авторнун) делегейи, ооң амыдыралды номчукчуга таныштырарының хуу көрүжү дээрзин уругларга таныштырары, угаан-медерелинге быжыглаар ажылдар;
- номчаан чүүлүн сайгарылгалыг хүлээп ап көрүп, бодунуу-биле тайылбырлап билиринге чаңчыктыраар ажылдар;
- чечен чогаалды медерелдиг, утказын ханы билип номчууру ажыктыг, өөредиглиг, кижизидилгелиг дээрзин билиндирип, бот-тускайлаң ном номчуурунга хергелелин хандырып, чаа чогаалдарны сонуургап номчуурунга кижизидер ажылдар;
- тыва дылында, ёзу-чаңчылдарында хумагалыг болурун кижизидер ажылдар;
- чогаалдарга болгаш уран чүүлдүн өске хевирлеринге даянып, кижизиг аажы-чаңга, хамааты бот-медерели бедик, төрөөн чуртунга шынчы чорукка кижизидер ажылдар;
- өөреникчилерниң аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга.

ТӨРӨӨН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИН КОЛ НИИТИ ӨӨРЕДИЛГЕ ДЕҢГЕЛИНГЕ ШИНГЭЭТКЕНИНИҢ ТҮҢНӨЛДӨРИ

Сагыш-сеткил делегейин хевирлээринге хөй талалыг салдарлыг төрөөн (тыва) чогаал эртемин өске эртемнер-биле холбаштырып өөредири үстүндө салдырган сорулганы чедип алырында дээштик. Төрөөн (тыва) чогаал эртемин өөренигиниң түңнөлдөри предметтиг, метапредметтиг база боттускайлаң бооп илерээр.

Бот-тускайлаң түңнөлдөр төрөөн дылында, черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг; хамааты бот-медерели бедик, ада-чурт төөгүзүн, культуразын үнөлөп билер; номчулгага сонуургалдыг, чогаадыкчы ёзу-биле боданып шыдаар; өг-бүлө, хөй-ниити база күрүнө чергелиг хоойлу-дүрүмнү сагып чоруур, сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чараш, эпиг-чөптүг аажычаңныг кижиниң хевирлеттингенин база төрөөн (тыва) чогаалга өөрөнгөн билииниң деңгелин илередир.

Предметтиг түңнөлдөр төрөөн (тыва) чогаалга өөрөнгөн бүгү теориялыг билиглерин (чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттинген төөгүзүн, композициязының тургузуун, дылының уран чурумалдыг аргаларын дээш о.ө.) шингээткенин, уран чүүлдүн янзы-бүрү хевирлери-биле чогаалдың идеязын деңгеп, ханы сайгарып билер, чогаадыкчы арга-шинээ бедик номчукчунун хевирлеттингенин түңнелин илередир; аас болгаш бижимел чугаазы сайзыраңгай, чугааның байдалында дүүштүр бодалдарын тода илередип шыдаар арга-шинээн тодарадыр.

Метапредметтиг түңнелдер билиг шингээдириниң бот-хуу ажылчорудулгазын углап-баштап, аайлап билир, ниитилелге бодун шын алдынып, бодунуң туружун, үзел-бодалын камгалап билир, өөредилгени төрөөн (тыва) чогаал эртеминден дашкаар шингээдип өөрөнгенин, тыва литератураның укталган дөстөрүн болгаш оон төөгүзүнүң үе-чадаларының онзагай демдектерин, чогаал сайгарылгазын улустуң аас чогаалы, эртебурунгу түрк бижикин тураскаалдары, төөгү, география дээш оон-даа өске эртемнер-биле сырый харылзаалыын тодарадып, бүгү эртемнерни чергелештир шингээдип өөренир арга, мергежилдерни билирин тодарадыр.

ТӨРӨӨН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИНИҢ УЖУР-УТКАЛЫГ КЕЗЭЭ

11-ги класска «Төрөөн (тыва) литература» эртемниң ужур-уткалыг кезээ

Кирилде.

Амгы тыва литература. Амгы тыва литератураның хөгжүлдезиниң байдалы. «Эде тургузуушкуннуң» чалгыының тыва чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-ижинде илерээни. Шүлүк болгаш проза чогаалында чаа бодал дилээшкннер. Тыва чогаалчыларның төөгү темазынга, чоннуң ёзу-чаңчылдарынга болгаш тыва дылга сонuurгалы.

Өзек темалар: кижини болгаш бойдус, төрөөн чер, человек и природа, родина, шүлүк чогаалының ужур-утказы, сөстүң хостуу, өг-бүлө, чогаалдарда шүгүмчүлээшкнн темазы.

Амгы үениң чогаалчыларының бот-хуузуңда аяны: В.С.Серен-оол, А.А.Даржай, М.К.Өлчей-оол, М.Б.Доржу, М.Б.Көжелдей, Э.Л.Донгак, М.М.Дуюнгар, Ч.Б.К.Ирбижей, Ш.М.Суван, А.Ү.Күжүгет, Н.Ш.Куулар, Э.Б.Мижит, О.К.Тун-оол, А.С.Бегзин-оол, М.Н.Ооржак болгаш о.ө.

Тываның херээжен чогаалчылары Тываның орус дылдыг чогаалчылары.

Чогаалчыларның очулга ажыл-чорудулгазы. Амгы шүлүк чогаалы.

Проза болгаш драматургияның амгы байдалы. Өгбелерниң бурунгу ёзу-чаңчылдарынче кичээнгей. Улустуң аас чогаалының болгаш делегей литературазының чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-ижинге салдарлыгы. Литературлуг каттыжыышкыннар.

Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы К-Э.К.Кудажы – шүлүкчү, прозачы, драматург, очулдурукчу, публицист. Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында шүлүк чогаалы. Тыва литератураның сайзыралынга киирген үлүү. Улуг хемчээлдиг калбак чогаалдары – повести «Ыржым булуң», «Ырак булуң», «Ырлыг булак» болгаш о.ө. тоожулары.

К-Э.К.Кудажының шии чогаалы. Шии чогаалдарында хуннуң чидиг айтырыын көдүрүп турары, чечени. Тываның, Якутияның, Киргизияның болгаш Моолдуң театрларынга К-Э. К. Кудажының шиилерин салып турганы. К-Э.К.Кудажының чогаадыкчы ажыл-ижинде очулга ажылы. А.С.Пушкинниң, Л.Н.Толстойнуң, С.П.Гудзенконуң, К.И.Чуковскийниң, Е.Я.Ильинниң болгаш о.ө чогаалдарны очулдурганы.

Роман-эпопея «Уйгу чок Улуг-Хем». Романның төөгү-революстуг темалыг угланыышкынны. Чечен ъе болгаш девискээр. Төөгүлүг кижилерниң омур-хевирин, прототиптер. Кол маадырларның омурхевирлеринде Тыва күрүнениң салым-чолунуң илерээшкнни.

Чон болгаш эрге-чагырга, кижилерниң төөгүгө арттырган истери. Хувискаалдың салдары-биле чоннуң медреселиниң оттуушкуну, чаа социалистиг идеалдар.

Чогаалдың композициясы. Роман-эпопеяның адының ужур-утказы. Романда символдар. Буянның мөзү-шынар оруунда дилээшкннер. Чаа амыдыралче чүткүл. Маадырның меге болгаш авыастыг чорук-биле чидиг үскүлежи. Чоннуң амыдыралында чөптүг

болгаш чөптүг эвес талаларны чырытканы, салгал дамчаан чаңчылдарны үрөп турары. Сүлдемниң овур-хевири, ооң мерген угааны, шын дээш туруштуу, күш-ажылга ынаа. Тыва өг-бүлөдө уруглар кижизидилгези, улуглар болгаш уругларның аразында харылзаа. Ада-ие кижиниң овур-хевири.

Чогаалда чөрүлдээлерни чырытканының онзагайы. Чөрүлдээлерни илередиринге авторнуң дилээшкиннери. Роман-эпопеяның тыва литератураның хөгжүлдезинде төөгүлүг салдары.

Орус болгаш национал литератураларда төөгү-реалисчи чогаалдар. М.Шолохов “Оожум Дон”, Н.Задорнов “Амур хайырааты”, Ч.Лодойдамба “Арыг суглуг Тамир” болгаш о.ө.

Комедия «Долуманың хуулгаазыны».

Комедияның тема, идеязы.

Шииде чөрүлдээ.

Бот-тогдунар, ийи арынның аажычаңны сойгалааны. Тыва литературада Ширижиктин овур-хевириниң «бичии кижиниң» овур-хевирлии бооп турары.

Комедияның дылының уран-чечени. Баштактаныышкын, кыжырыг, дузаашкын аргалары. Монолог, диалогтарның, ремаркаларның шииде ролью. Шииниң маадырлары. Долуманың овур-хевири.

Даш-оол биле Ширижиктин аразында хээрек харылзаа. Амыдыралда кижилер аразында хээрек харылзаалар.

Комедияның сюжеди.

Шииниң кульминациязының онзагайы.

Екатерина Туктуг-ооловна Танованың намдары болгаш чогаадыкчы ажилчорудулгазы.

Тываның Улустуң чогаалчызы, журналист, прозачы, драматург, очулдурукчу Е.Т.Танованың чогаадыкчы ажил-ижи. Шүлүктери, проза, шии чогаалдары. Е.Т.Танованың тыва литератураның сайзыраарына киирген үлүг-хуузу.

Тоожу «Дошкун чылдарның чазы» (шилиттинген эгелер).

Чогаалда мөзү-шынар айтыры, темазы, идезы. Репрессия чылдарын чурттап эрткен салгалдың берге салым-чолу. Кол маадырның салым-чолу, ооң аажы-чаңы, амыдыралында таварышкан бергелерниң туруштуг кижилер болурунга салдарлы. Эргедужаалче чүткүп турар кижилерниң овур-хевири. Авторнуң үзел-бодалының быжыг туруштуу. Кады качыгдап билир, кичээнгейлиг болурун кыйгырган болгаш арын-нүүр 37 айтырыглары. Чогаалда чечен үе болгаш девискээр. Чогаалдың төөгү барымдаалы, кижизидикчи ужур-утказы.

Василий Бора-Хөөевич Монгуштуң намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

Каттырынчыг болгаш сойгалаан уткалыг чогаалдарда В. Б-Х. Монгуштуң салымчаяанының илереп келгени. Каттырынчыг болгаш дузаашкынның чогаалдары: «Каткы бажы каткан эвес», «Кадай-кыстың чаңы чараш», «Бодун мактаар болбас тенек». Этикага болгаш ниитилел чидиг айтырыглар көдүрген чогаалдарда чоннуң үзел-бодалының илереп турары. Улустуң аас чогаалының салым-чаяанныг болурунга салдары. Чечен чугаа. «Каткы бажы каткан эвес» Чечен чугааның идея-тематиктиг угланыышкыны.

Светлана Владимировна Козлованың намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

Тыва литератураның болгаш уран чүүлдүң хөгжүлдезинге С.В.Козлованың кириген үлүг-хуузу. С.В.Козлова – шүлүкчү, журналист, очулдурукчу, маадыр ие. С. В. Козлованың төрөөн черге ынакшылын илереткен шүлүктери. «Чаражын аар!» деп шүлүктүн идеялиг уг-шии. Чогаалда үе болгаш чечен девискээр. Ава кижиниң окур-хевири, амыдыралдың шынныг арыннарын ханы болгаш сагыш човангыры-биле билип турары. Тыва чоннун ёзулалдарына болгаш чаңчылдарына хамаарылгазы. «Агы» деп шүлүкте кижиниң болгаш бойдустун тааржып, чаңгыс аай болу бээри. Дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалы. С. В. Козлованың шүлүктеринде тыва чоннун делегей көрүүшкүнү.

Шүлүглел. «Сыра».

Чечен үе, чечен девискээр. Шүлүглелдин сюжеди болгаш композициясы. Шүлүглелдин бижиттингениниң төөгүзү, тургузуунун онзагайы. Аваның – сураглыг хамның окурунун шынныг үндезинни. Эрткен болгаш амгы үениң удурланышкак талаларын көргүскени. Шүлүглелдин идеялиг уткасы, темасы, дылының чончузу. Сыраның символиктиг уткасы. Чогаалдың адының ужур-утказы. Шүлүглелде деталь, монолог, диалогтар.

Тываның орус дылдыг чогаалчылары (допчулал)

Тываның орус дылдыг чогаалчыларының тыва литератураның сайзыралына үлүг- 38 хуузу. Тыва дугайында төөгү ужур-дузалыг чогаалдар: А. Пальмбах «Века и годы», В. Мачавариани «В Танну-Тыва». И. Г. Сафьяновтун Тыва дугайында очерктери. «Исток» аттыг литературлук бөлгүм. В.Ермолаев, А.Пахомов, С.Козлова, Н.Сердобов, А.Емельяновтун болгаш өскелерниң-даа чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Поэзия. Г.И.Принцева, Э.Б.Цаллагованың шүлүк чогаалы.

Монгуш Баянович Доржунуң намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

А.М. Горький аттыг Москваның литература институтунун баштайгы тыва доозукчузу. Төрөөн чер, ынакшыл темасы, чааскаанзырал, бот-сайгарылгылыг чогаалдарның онзагайы. М.Б. Доржунуң чогаал делегейинде тыва аян-хөөн, маажым сеткил-сагыш, чончу, “бөдүүн” окур-хевирлер. Шүлүктерниң бижиттингениниң онзагайы, ажык, бөдүүнү.

Шүлүк «Ава сүдү».

Ава кижиниң окур-хевирин, аңаа ханы ынакшылды көргүскен шүлүктери: “Чааскаан”, “Авамның ыры”, “Вокзалга”, “Ава сүдү”, “Авам чокта”. Лириктиг маадырның сагыш-сеткилиниң уяны. Метиативтиг лириканың илерээшкени. Амыдыралдың үнези, киж, бойдус – бо бүгүнүн уран сөске үнүп келгени.

Шүлүк «Тыва аъттар».

Тыва чоннун амыдыралының шүлүкте илереп келгени. Амыдырал, аажы-чаң болгаш ёзу-чаңчылдар. Тыва кижиниң аът малына ынаан, аңаа хумагалыын көргүскени. Чогаал дылының уран-чечен аргаларының дузазы-биле аът малдың чоруун илереткени. Ада-чурттуң дайынының чылдарында тыва чоннун патриотчу шимчээшкени.

Александр Александрович Даржайның намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

А.А.Даржайның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының хөй талалы. Тыва литератураның, культураның хөгжүлдезинге кириген үлүг-хуузу. Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында мөзү-шынар, ат-алдар, арын-нүүр темасы. Төрөөн чер, найырал, ынакшыл темазына бижиттинген шүлүктериниң онзагайы, боттускайлаңы. А.А.Даржайның очулга ажылы. А.С.Пушкин, М.Ю. Лермонтов, А.А.Блок, Т.Г.Шевченко, С.А.Есенин, М. Горький, А.Л.Барто база Гарсиа Лорканың, Бертольд Брехттиң болгаш делегей литературазында оон-даа

өске классиктерниң чогаалдарын 39 очулдурганы. Россия чоннарының литературазында болгаш делегей литературазында А.А.Даржайнын ады. А.А.Даржай – төрөөн чериниң, төрөл чонунуң, төрөөн дылының алгакчызы.

Проза-шүлүк «Дазыл».

Проза-шүлүкте мөзү-шынар болгаш философчу угаап-бодаашкын. Дазылдың символиктиг овор-хевири. Бойдус дузазы-биле кижиниң иштики делегейин болгаш сагыш-сеткил илерээшкинин көргүзөр арганың дээшти. Чогаалдың чидиг чөрүлдээли. Авторнуң туружу. Дазылдың болгаш Бүрүлүнүн овор-хевири. Сагыш-сеткил ядаралының дугайында билиишкин. «Дазыл» деп проза-шүлүктүн ханы философчу уткасы, маадырларның сагыш-сеткил талазы-биле байдалы, силен (бодал чок) чорукту сойгалаашкыны, мөзү-шынар бот-сайзыралче чүткүл. Үе болгаш шын амыдырал айтырыглары. Чогаалдың жанрының онзагайы. Шүлүк «Хемнер бирде...». Шүлүктүн идея болгаш тема угланышкыны, философчу утка-хөөнү. Ниитилел амыдыралында мөңгө темаларны көргүскени, авторнуң туружу Шүлүглел «Игил ызы» Чогаалчының чогаадыкчы ажил-ижинде чоннуң амыдыралының онзагай талалары. Идея болгаш тема угланышкыны, философчу ужур-утказы, үзел-көрүш. Шүлүглелдин композиция, сюжет онзагайлары. Чогаалдың улустуң аас чогаалы болгаш торулга чугаалар-биле үндезинни. Игил дугайында тоолчургу чугаа. Өскүс кастың ызы болгаш игил аялгазының чүүлдешкээ. Амыдыралды бойдусбиле чергелештир уран, чергелешкек чуруп көргүзөр арга. Дылдың чурумалдыг аргаларының дээшти: катаптаашкыннар, монологтар, диалогтар. Трагедия «Четкер четкизи» Совет амыдырал соонда шынныг үени «Четкер четкизи» деп шииде көргүскени. Чогаалда чөрүлдээ, оң амыдыралчы чылдагааннары. Кем-херек үүлгеткен, үүлени чүктөөн аныяк кижиниң төөгүзү. Кол маадырның – көдээ оол Кежиктин арыг бодалдары.Чуртталганы чаа арыннарбиле эгелээр дөөн күзели. Эрткен амыдыралдың «хөлегезиниң» (уржуктарының) маадырның амыдырал-чуртталгазынга салдары. Шииниң композициясы. Салгалдар кижизидилгезиниң айтырыынга хамаарыштыр авторнуң туружу. Чогаалдың дылының онзагайы.

Чинагийн Галсан (Шыныкбай оглу Чурук-Уваа).

Чогаадыкчы ажилчорудулгазы. 40 Лейпциг университетиниң доозукчузу делегейде ады-сураа алгаан моол – этниктиг тыва Чинагийн Галсанның чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. Төрөөн черинге кызыгаар чок ынакшылын алгап, йөрөөген ыраажы. Шүлүктери. Тыва чоннуң бурунгу амыдыралын, чаңчылдарын, тура-соруун делгем чуруп чорууру. Чечен чугаа «Хара Хөл», оң улустуң аас чогаалы-биле сырый холбаалы. Чогаалдың дылы. Тоожу «Дошкун чылдарның тоожузу». Чогаалдың тема болгаш идеясы.

Владимир Седипович Серен-оолдун намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

В.В.Серен-оол – шүлүкчү, драматург болгаш очулдурукчу. Оң тыва чечен чогаалдың болгаш уран чүүлдүн хөгжүлдезинге арттырган чаартыкчы үлүг-хуузу, боттускайлаң онзагай үнү, кайгамчык талантызы. Төрөөн чер дугайында шүлүктериниң тыва аян-хөөнүү, улустуң аас чогаалыбиле холбаалы. В.В.Серен-оолдун шүлүктеринде мөзү-шынар, бойдус болгаш сагыш-сеткил камгалалының темазынга бижиттинген чогаалдар. Тыва шүлүк жанрының сайзыралынга киирген үлүү. “Илиглер”, “сөөмнер”, “карыштар”, “кырылар”, “төш чартыктары”, “кулаштар” деп чаа хемчээлдерлиг шүлүктериниң тургузуунуң, уткахөөнүнүн онзагайы. Сестөөн, дөрттөөн шүлүктерде философчу мерген бодалдар, уранчечен деңнелгелер. Монолог аргазының лириктиг маадырларның сагыш-хөөнүн илередир онзагайы. «Сыгыттың аяны» деп шүлүктүн идеясы. Сыгыт-хөөмей делегей чергелиг, тыва чоннуң уран чүүлүндө чаңчылчаан хевир дээрзин алдаржыдып чурааны. Шүлүктүн тургузуу, дылдың уран аргаларының ажыглалы. «Аржаан» деп шүлүктүн тема болгаш идеясы,

бижиттингениниң онзагайы. Аржаанның өмүнээзинден чагыг мотиви. Аржаанның монологу. Кижиге болгаш бойдус темазын монолог хевиринге амыдырал-биле холбап илередип келгениниң онзагайы. Шүлүктеринде дылдың уран чурумалды.

Шүлүк «Мээң Тывам» («Моя Тува»).

Шүлүкте төрөөн чер темазы.

Кол идеязы.

Төрөөн чери болгаш кижиниң иштиги сагыш-сеткили деп билиишкиннерниң дөзү хыны быжыг, тудуш харылзаалыг дээрзин илереткениниң тускай аяны. Чогаалдың дылының уран чурумалды, улустун аас чогаалы-биле байлаа. Дылдың уран аргаларының: метафора, эпитет, деңнелгелерниң ажыглалының чедингири. Шүлүкте айтырыг, кыйгырыг домактарының идеялиг салдары.

Эдуард Люндупович Донгактың намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

Э.Л. Донгактың чогаадыкчы ажыл-ижи. Ниитилелдин шынныг амыдыралы болгаш кижилерниң иштиги сагыш-сеткилин көргүскени. Э. Л. Донгактың дидим үнү. Роман «Эрги хонаштар». Романның темазы болгаш идеязы. Чогаалда чечен девискээр болгаш үе. Тывага коллективизацияның үези, сууржуң амыдыралдың идеяларының чогаалда өөскүп, өжүп турары, ооң чылдагааннары. Кол маадырның омур-хевирин, чаа амыдырал дугайын медресе билип турары. Кижиниң бедик идеалдарже чүткүлү, мөзү-шынар, чоннун ёзу-чаңчылдарына, сүзүглелдеринге хамаарылгазы. Маадырның салым-чолунун оруктары. Чогаалда чаа салгалдың ажыл-херээниң калбарып, амыдырал хөгжүлдээзинин солун, идепкейлиин чурааны. Романда сорул киришкин: хей-аътты, алыс шынга дүгжүп турары. Чогаалдың дылы. Романның адының идеялиг уткасы. Монгуш Борбак-оолович Кожелдейниң намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы М.Б. Кожелдей – журналист, шүлүкчү, прозаик. Ооң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. «Эремаа», «Часкы хаттар», «Шын кайдал?», «Төрөөн чурттан ыракка» деп тоожуларның автору. Тоожу «Төрөөн чурттан ыракка». Тоожунун идеязы, темазы. Тыва кижиниң төрөөн черинге ханы ынакшылын илереткениниң онзагайы. Чогаалдың идеязының, сюжеттиг шугумунун, болуушкуннарның чөрүлдээзинин тоожунун адында илереп келгени. Чогаалда чечен үе болгаш девискээр. Кайгал Мартаажыктың омур-хевирин. Хары черге тыва кижиниң алдар-адын бедик тудуп чорааны, амыдыралдың берге, нарын байдалдарында туруштуу, дидим, сагынгыры, төрөөн черинге ынаа. Кол маадырның сагыш-сеткил хөлзээшкинин илереткениниң онзагайы. Кайгал Мартаажыктың омур-хевиринин кижизидилгелиг ужур-утказы. «Кайгал» деп аттын уткасы. Мартаажык, Алдын-Херел, Барыймаа оларның ажыл-херээ, мерген угаанны. Репрессия темазының тоожуда илереп келгени. Дылының уран-чечени.

Шомаадыр Дойлуевич Кууларның намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Ш.Д. Кууларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы болгаш Тываның культурулуг 42 амыдыралы. Роман «Баглааш» (шилиттинген эгелер). Чогаалдың адының идеялиг уткасы. Мөзү-шынар темазы. Романның философчу уткасы. Баглааш – мөңгө чоруктуң болгаш мерген кижиниң символиктиг омур-хевирин. Кырган баглааштын бодалдары чогаалдың идеялиг уткасын, темазын философчу ажыдып турар арга кылдыр билдинип турары. Эзим, Хадың, Чер, Кижиге, Үе оларның омур-хевирин. Чогаалда символдар. Эзим, Хадың, Чер, Кижиге, Үе деп билиишкиннерни улуг үжүктөр-биле бижээнинин ужур-утказы. Салгалдар аразында харылзаалар болгаш төөгүлүг болуушкуннар. Чогаалдың кижизидикчи ужур-утказы. Найырал темазын көргүскени. Тыва чоннун Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында амыдыралы.

Иван Тимофеевич Кузнецовтуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Очерк «Тыва эки турачы кыстар» Фронтвик-чогаалчының чогаалдарында дайын темазы. Ровно дээш тулчуушкунга тыва эки-турачы кыстарның: Севил Ооржак, Кыргыс Норжун, Кыргыс Сынаа, Куулар Дарыя, Оюн Поля, Иргит Багбужап, Вера Байлак, Сарыглар Часкал, Монгуш Амаа, Ховалыг Пичен оларның маадырлыг чоруун көргүскени.

Антон Уержааның (Антон Уержаевич Кужугет) намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

А.Уержааның тыва шүлүкчүлерниң шылгараңгай одуруунче кирген оруу, амгы тыва литературада ады. А.К.Уержааның шүлүктеринде философчу ханы көрүш: амыдыралдың шапкыны, кижилерниң салым-чолу, мөзү-шынар болгаш этика дугайында айтырыглар. А.К. Уержааның шүлүктеринде тыва дылдың байлаа, тургузуунун болгаш жанрларының онзагайы, уран-чечен аргаларының элбээ. Катаптаттынмас окур-хевирлер, дылының чончузу, делегейи. Шүлүктерде лириктиг кирилделер, адалгалар болгаш айтырыгларның символиктиг укур-уткалары. Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында мөңгө үнелер дугайы: өг, баглааш, тайбың болгаш чуртталга, аас-кежик дилээр оруктар, чааскаанзырал аяны, өршээп билири, уттуптары... Шүлүк «Ынак-тыр мен». Шүлүктүн композициязының онзагайы. Чогаалчының шүлүк бижири салым-чаяанының уран аргазы. Кезектерниң бижиттингениниң тус-тус аян-хөөнү, түңнел мөгейиг сөстөрниң идеялиг утказының дээшти, йөрээл уткалы. Хамааты лирика. «Тенниг-Кыйыг», «Хараган» деп шүлүктерде төрөөн черинге ынакшыл темазы. Символиктиг чечен окур-хевирлер. Ханы философчу укур-утказы. Авторнун туружун илередиринге уран детальдарның салдары. Дылдың уран аргаларының ажыглалының: лириктиг кирилделерниң, адалгаларның чажыт уткалы, уран күжү. А.К.Уержааның чогаадыкчы ажыл-херээниң дугайында литература-критиктиг ажылдар.

Михаил Монгушович Дуюнгарның намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

Чогаалчы дугайында сөс. М.М. Дуюнгар – шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу. Чогаалдарында мөзү-шынар темазын көдүргени. «Шүлүкчү» деп чогаалдың тема болгаш кол идеясы. «Мөчөк ирей» деп чечен чугааның тема болгаш идеялиг угланыышкыны. Кол маадырның иштики монологу. Кол маадырның окур-хевир, «эрек-баарак» сеткилдиг эне ажылынга харысалгалы, «иштики делегейиниң байлааның дээжизи». Улук кижиниң болгаш элээди оолдун сагыш-сеткилиниң психологтук байдалын чедимчелиг чураны, авторнун салым-чаяанны, тывыштары. Чечен чугаада детальдар. Авторнун туружу, ону илереткениниң аргалары. Дылының уран чурумалды. Чечен чугааның философчу, кижизидикчи уткасы. Элээдилер темазын ажытканының онзагайы. Мөчөк ирейге хамаарыштыр оолдарның «баштактангыларының» уруктары, орай миннишкин. Чечен чугаа «Чалбак-Мыйыс». Чогаалда көдүртүнген тема, идеяның угланыышкыны. Бот-тогдунар, чүгле бодунга идегээр аажы-чаңны сойгалааны. ЧалбакМыйыстың окур-хевирин, аажы-чаңын, бодалдарын кижиниң иштики делегейин чуруп көргүзер онзагай, күштүг уран арга кылдыр ажыглааны. Сарлык малдың окурхевиринде кижилерниң шынарын сиңиргени. Кол маадырның иштики сагышсеткилинде чөрүлдээлер. Амыдыралдың дошкун хоойлулары-биле чогаал маадырының үскүлежииники. Чечен чугааның композициясы. Детальдарның идеялиг укур-утказы. Дириг амытаннар болгаш кижилерниң психологтук байдалдарын шынныг чураны, угаатканы. Дылының чедингири, чончузу.

Эдуард Байырович Мижиттин намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

Чогаалчы-психолог, космополит, философ-шүлүкчү, прозачы, драматург, эссеист, очулдурукчу Э. Б. Мижиттин чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының делегейи. Тыва литератураның хөгжүлдезинге болгаш Тываның уран чүүлүнүн сайзыралынга Э.Б.Мижиттин чогаадыкчы үлүү. Э.Б.Мижиттин поэзиясында үе болгаш девискээр, амыдырал болгаш өлүм дугайында философчу угаап-боданыышкын. Үе болгаш салым-чол, чуртталга болгаш өлүм. Делегей болгаш Өртемчей. Окурлар болгаш стилистика талазы-биле байлактары.

Сөзүглелдин чажыт утказы, ойзу илерединкиннер. Шүлүктер бижииринге чылдагаан болгаш хөөн: сагыш-сеткилдин хостуу, философчу ханы уткалыы, төөгүлүг угланынышкынны. Э. Б. Мижиттин поэзиясында чаартылгалар, верлибрлер. Номчукчуну делегейге, амыдыралче дорт көрүп, амыдыралдын чидиг айтырыгларына хамаарыштыр хостуг боданырынче углаар күжү, аргазы. Бодалдарнын шимчээшкени, оларнын катаптап, эргилип турары. Орус дылда бижээн шүлүктери, очулгалары. Э.Б. Мижиттин шиилери. Символ овор-хевирлер дузазы-биле үе, кижини, мөзү-бүдүш темаларда бижиттинген чогаалдарнын ханы уткалыы. Дылдын чурумалдыг уран аргаларынын (метафора, эпитет, деңнелгелер, катаптаашкыннарнын) ажыглалынын чедингири, күжү.

Шүлүктер: «Шүлүктүн эгеzi», «Ховаган», «Сээк», «Шыйлашкын», «Ары», «Мергежилге», «Дүрбүүшкүннүн дүрүмү». «Дугуй», «Аъттыг кижини», «Кайда силер?», «Кыйгы» Лириктиг маадырнын сагыш-сеткилин дугуй, аъттыг кижини, аза огу, доозун... деп билишкиннерге даянып чурааннын онзагайы. Үенин болгаш чоннун салым-чолунун символиктиг овор-хевирлери. Философчу бодалдарнын ханызы. Дылдын чурумалдыг уран аргалары. Традегия «Иенин чүрээ». Тыва литературада ава дугайында чогаалдар. «Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа» болгаш шиинин аразында холбаа. Аванын овор-хевирини. Ава кижинин ажы-төлүнгө ханы ынакшылы кандыг-даа шаптараазыннарны ажып эрте бээр дээн бодалдын илерээшкени. Шиинин бижиттингенинин онзагайы.

Игорь Бадыраевич Иргиттин намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.

Игорь Иргиттин чогаадыкчы ажил-чорудулгазынын хөй янзылыы. Шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу. Шүлүк: «Ынакшылдын сүлдези», «Сылдызым сен». И. Иргиттин шүлүктеринде ынакшыл темазы. Чогаалдарында бедик стиль. Лириктиг маадырнын аас-кежикти хүлээп ап турар байдалы.

Алексей Сарыгларович Бегзин-оолдун намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

А. С. Бегзин-оол – журналист, шүлүкчү. Амгы тыва литературада билдингир чогаалчы. Шүлүктеринин онзагайы, дылынын чончузу, овор-хевирлернин хөй янзылыы. Чогаалдын тема болгаш идеянын бот-тускайлаң ажыдар аяны. Бот кыжыртынын аяны. “Шүлүктүн төрүттүнери”, “Шүлүкчүлер одуруунче”, “Рецензия”. Шүлүктернин идеялиг утказы. Бижиттингенинин онзагайы, тургузуу. Тыва аянхөөннүү, дылынын улусчузу. Элдээртиг аргазынын, кыжырыг аянынын ужур-утказы. Шүлүктер: «Ачам биле Алаш хемим», «Ачамнын чагы», «Философ». Шүлүк болгаш шүлүкчү, үе болгаш мөнгө билишкиннер дугайында философчу бодалдар. Амыдыралдын ханы ужур-уткалыынга хамаарыштыр делгем көрүүшкүн. Шүлүктернин идеялиг утказынын ханызы, бодалдарнын делгеми. Кижилер аразында харылзааларны мерген угаан күжү болгаш туугай боданышкын аргазы-биле көргүскени. Шүлүктерде чажыт философчу аян. Тыва чоннун амыдыралында үндезилээн бот-тускайлаң шүлүк бижиир аян, чогаалчынын үнү. Чогаалдарнын бижиттингенинин бөдүүнү, улусчузу. Бөдүүн тыва ада кижинин овор-хевиринге даянып, төрүттүнген черинге ынакшылды илереткени. Ада кижинин амгы амыдыралче философчу көрүжүнүн делгеми. Тыванын херээжен чогаалчылары (допчулал) Тыва литературанын хөгжүлдизинге херээжен чогаалчыларнын кирип чоруур үлүг-хуузу Е.Т. Танова, М.А. Хадаханэ, З.А.Намзырай, А.Х.-О.Ховалыг, З.С. Байсалова, Л.Х. Иргит, М.А. Күжүгеттин болгаш өскелернин-даа чогаалдарынын жанр, хевир, тема талазы-биле дилээшкенин ажил-чорудулгазы. Амгы үенин шүлүкчүлери. Роман Дамдинович Лудуптун, Менги Наганоолович Ооржактын чогаадыкчы ажил-чорудулгазы Шүлүкчү Роман Лудуп дугайында сөс. Онзагай угаап-боданышкын, сөске хумагалыы. Шүлүктеринин чыындызы: «Чер, Дээрнин кыйгызы». Сагыш-сеткил болгаш мөзүлүг аажы-чаң, төрээн чер болгаш чоннун салым-хуузу. Шүлүктери: «Улаастайга», «Хары черге боданышкын». Р.Лудуптун

шүлүк чогаалында чиге тода чеченчиткен овор-хевирлер болгаш деңнелгелер. Чогаалчы Менги Ооржактың чогаадыкчы ажыл-херээ. Шүлүктериниң баштайгы чыындызы: «Чөпшүл дең».

Үштээн шүлүктер, оларның утказының элдээрткен онзагайы.

Очулга ажылы. Чинагийн Галсанның «Дошкун чылдарның чазы», алтай чогаалчы Михаил Бедушевтинң шиилери, «Сынару» болгаш өске-даа. Чогаалдарның дылы болгаш уран-чечен детальдары. Тыва дылда орус литература С. А. Есенин.

Шүлүктер. «Сыгыг дегбээн торгу харны дүвүлендир».

Төрээн черге ынакшыл темазы.

Шүлүкчүнүң сагыш-сеткилиниң төрээн чери-биле ханы тудуш харылзаалы. Шүлүкте амыдыралдың шынныын көргүскени. Тыва дылда Россия чоннарның литературазы Муса Джалиль. Чогаалчының литературлуг ажыл-чорудулгазы. Шүлүкчүнүң – Совет Эвилелиниң Маадырының дайын чылдарында салым-чолу. Муса Джалиль – Ленинчи шаңналдың лауреады (чок болганының соонда). Шүлүктери: «Өөрүшкүнүң сөөлгү ыры», «Хоругдаткан». Лириктиг маадырның овор-хевириниң патриотчу болгаш маадырлыг чорук дээш үлегер-чижек бооп турары. Муса Джалильдин чогаалдары тыва дылда. Любовь Никитовна Арбачакова А. Арбачакованың шүлүктеринде национал аяннар. Төрээн черинге ынакшыл темазы. Шүлүктерниң композициязының онзагайы. Шүлүктери: «Кырган-авам сактыышкынында», «Мээң черлерим». Делегей болгаш даштыкы литература У. Шекспирниң чогаалдары тыва дылда. В. Ш. Көк-оол аттыг тыва театрның сценазында «Ромео болгаш Джульетта». «Сонеттер». Трагедия «Ромео болгаш Джульетта» (шилиттинген эгелер). Литература теориязы Комедия – шии чогаалының бир жанры. Амыдыралда шынныг барымдааларга баштак болгаш дузаашкынның хамаарылганы илередири. Каттырынчыг амыдыралчы байдалдар болгаш кижилерниң аажы-чаңы. Жанр талазы-биле янзылары: байдалдар комедиязы болгаш аажы-чаңнар комедиязы. Лириктиг комедия, дузаашкынның комедия, хоп-нүгүл (күткүлге) комедиязы болгаш аажы-чаң комедиязы. Тыва литературада дузаашкынның болгаш баштак чогаалдар.

КАЛЕНДАРЬ-ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН **11класс**

Кезек	Тема	Шак, хуусаа	Өөреникчилерниң ажыл-чорудулгазының кол хевирлериниң тайылбыры
Кирилде	Тыва литератураның амгы үеде байдалы.	1	Литература критиказының төөгүзү-биле таныжылга; тыва литератураның сайзыраарыга ооң ролун тодарадыр.

«Кижиги – ниитилел – күрүне»	К-Э.К. Кудажы. Намдары, чогаадыкчы ажилчорудулгазы.	1	Трилогияның тематиказы. Чогаалдың иштики темаларын тодарадыры: өг-бүлө темазы, романда омур-хевирлер системазы. Өөренип турар чогаалының проблемазын, төөгүлүгү үе, чечен девискээрин бот-тускайлаң билип турары. Тываның төөгүзүңгө хамаарышкан медээлер-биле холбап, чогаалдың сайгарылгазын кылыры. Литература теориязы-биле ажил: тематика, проблематика, мөзүбүдүш пафозу, омур-хевирлер системазы, композицияның онзагайы, чогаалдың уран-чечен дылы, детальдар. Критиктиг, мемуарларлыг, тайылбырлыг ажилдардан алдынган медээлерни шын ажыглаары. Бодунуң бодалын план ёзугаар тургузуп билири; чидиг айтырыг көдүргөн угаап-боданышкынның чогаадыгны бижиб билири. Бердинген темалыг чогаадыгга херек медээни тып билири.
«Кижиги – ниитилел – күрүне»	К-Э.К. Кудажы. «Уйгу чок УлугХем» (романэпопеядан эгелер). Романның адының идеялиг утказы. Буянның мөзүбүдүш оруктарының дилээшкыннери.	1	Тыва литератураның үндезилекчилеринин бирээзи, Тываның улустуң чогаалчызы, прозачы, драматург, очулдурукчунуң чогаадыкчы намыдарын өөренири. «Ак-көк хемниң кижилери» деп кинонуң сценарийинин авторларының бирээзи. Чогаадыкчы ажылының тыва чоннуң культуразы, хөй-ниитинин амыдыралыбиле сырый холбаалы. С.А. Сарыг-оолдуң чогаадыкчы ажилчорудулгазының дугайында литература-критиктиг ажилдар-биле таныжылга.
«Кижиги – өгбүлө»	К-Э.К. Кудажы. «Долуманың хуулгаазыны». Чогаал теориязы: Комедия – ши чогоалының бир хевир.	1	Чогаалчының философчу болгаш ынакшыл лириказының онзагайларын тодарадыры. Шээжи-биле өөрөнгөн шүлүктөрүнүн аянның номчулгазы. Лириктиг шүлүктөрүнүн сайгарылгазы.
«Кижиги – ниитилел – күрүне»	Е.Т. Танова. «Дошкун чылдарның чазы». Тоожуда репрессия темазы.	1+1ч/с	Бот-намыдарлыг чогаалдың ТАР болгаш Тыва АССР үезинде ниитилел-политиктиг байдалдар-биле деңнелге. Тоожуп турарының онзагайы: маадырның мурнундан тоожууру, чогаалдың шын төөгүлүгү үе болгаш бүгү кижиги төрөлгөтөңгө хамаарышкан утказын ажыдары. Чогаалда көдүртүнгөн чугула айтырыгга, болуушкуннарга, маадырларның кылып турар ажилхеректеринге хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илередип билири. Чогаалдың национал бот-онзагайын, дылының улусчузуң тодарадып билири. Чугааның монолог, диалог хевирлеринге чугула темага, чидиг айтырыгларга хамаарыштыр угаап боданыглыг сайгарылгалыг чугааны кылып билири.

«Кижиге – төөгү – амгы үе»	. В.Б. Монгуш «Каткы бажы каткан эвес». Литература теориясы: Сатира, юмор жанрының дугайында.	1	Өөрөнгөн чогаалының төөгүлүгү үе-биле харылзаалыын ажыдары. Шүлүглелдин тема болгаш идеяын, композициясының онзагайын тодарадыры. Чогаалдың адының символдуг утказын, кол маадырларның овор-хевирлерин тодаргайлаары. Чогаалдың композициясының элементилери: пейзаж, портрет, интерьерниң салдарлын илередип сайгарары. Тыва литератураның хөгжүлдизинге литературлуг агымнарның салдары. Шүлүглелден үзүндүнү шээжи-биле аянның номчууру.
	С.В. Козлова «Чаражын аар», «Агы». «Агы» деп шүлүкте кижиге биле бойдустан харылзаазы	1	Тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи С.В. Пюрбюнүн намдарын болгаш чогаадкчы делегейиниң арыннарын өөренири. Чидиг айтырыглар көдүргөн шүлүктериниң утказының делгем хемчээлдии. Очулга ажылы. Төөгү болгаш литература теориясын холбаштырып шүлүктү сайгарары болгаш утказын тайылбырлаары (темазы, көдүргөн айтыры, мөзү-бүдүштүн көдүрлүүшкүнү (пафос), овор-хевирлер аайлашкаа, композицияның онзагайы, чогаалдың чурумалдыг аргалары, детальдар). Чугааның монолог, диалог хевирлеринге чугула темага, чидиг айтырыгларга хамаарыштыр сайгарылганы чорудуп билири.
«Кижиге болгаш өг-бүле»	С.В. Козлова шүлүглел «Сыра».	1	Шүлүктерниң философчу ужур-утказын, ынакшыл лирикасын бижээниниң бот-тускайлаңын илередири. Шүлүктерниң сайгарылгазы, аянның номчулгазы.
«Кижиге – ниитилел – күрүне»	Тываның орус дылдыг чогаалчылары (допчулал).	1	Шүлүглелдин утказының төөгү болгаш бүгү кижиге төрелгетенниң амыдыралы-биле харылзаалыын ажыдары. Тема болгаш идеяны, композициясының онзагайын тодарадыры. Шүлүглелдин адының символдуг утказы-биле ажылдаары, кол маадырның овор-хевири болгаш ийиги чергениң маадырларының аттарының онзагайыбиле ажыл. Композицияның кезектериниң онзагайын тодарадыры, шүлүглелдин ниити сайгарылгазы. Биче төрөөн чер-чуртта база Россияда төөгүлүг болуушкуннарга даянып, теманы ажытканы. Төөгүнүң дириг херечизи – Тыва чуртунда хөгжүлдениң оруунун херечизи тоожукчу маадырның овор-хевири.
«Кижиге» Орус литература тыва дылда	С.А. Есенин «Сыгыт дегбээн торгу харны дүвүлендир».	1	Шүлүктерниң философчу болгаш мөзү-бүдүш талазы-биле ханы уткалыын илередири. XIX вектин бирги чартыында Россияның ниитилел-политиктиг амыдыралының онзагайларын тодарадыры.

	М.Б. Доржу. Чогаалчы дугайында сөс. Намдары, чогаадыкчы ажилчорудулгазы-биле таныжылга. «Тыва аъттар».	1	Авторнуң чогаалдарына даянып, Россияның ниитилелполитиктиг амыдыралының онзагайын тодарадыры. Шүлүктөрнүн аянныг номчулгазы. Хостуг-шөлээн чорук, демисел темаларының илерээшкени. Россия чоннарының чогаалдары болгаш М.Ю. Лермонтовтуң чогаал бижиир уран-чечен поэтиктиг методунуң онзагайын деңнэри. Библиотекалар каталогтары, библиографтыг айтыкчылар, Интернет четкилери-биле ажил. Чугааның монолог, диалог хевирлеринге темага, чидиг айтырыгларга хамаарыштыр. сайгарылганы чорудары.
«Кижини – бойдус – бедик сайзырал»	М.Б. Доржу «Ава сүдү».	1+1ч/с	Романның тема, идеяын тодарадыры. Тываның ниитилелкультуру амыдыралы-биле уран-чечен литератураның харылзаалыгын тодарадыры. Хеймер-оолдун мөзү-бүдүжүндө алыс күзели болгаш аажы-чаңының оон кижини бооп хевирлеттинеринге салдарын көргүзери. Номчаан чогаалында көдүрттүнген чугула айтырыгларын сайгарып, бодунуң бодалын бадыткалдыг илередири, маадырларның ажил-херээнге, чогаалда болуушкуннарга үнелел бээри. Чугула тема, айтырыгларга хамаарыштыр монолог, диалог хевиринге сайгарылганы чорудары. Критиктиг, мемуарлыг литературалар-биле ажил. Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажилдаары; чидиг айтырыг көдүрген чогаадыг угаап-боданыышкын бижири. Темага дүүштүр херек медээни тып билири. Бердинген темалыг чогаадыгга херек медээни тып билири.
«Кижини – ниитилел – күрүне»	А.А. Даржай. Чогаадыкчы ажилчорудулгазы. «Далайны мен караам-биле көрбээн мен».	1+1ч/с	И.У. Бадраның чогаадыкчы ажил-чорудулгазының аныяк Тыва республиканың тургустунарына болгаш хөгжүүрүнге, тыва литератураның сайзыраарына салдары. Романның бижиттинген төөгүлүг үндезиннери-биле таныжылга. Тывага болуп турган хөй талалыг төөгүлүг болуушкуннарның база политиктиг амыдыралды көргүскени. Романның жанрының, композициязының бот-тускайлаңын тодарадыры. Чугула тема, айтырыгларга хамаарыштыр монолог, диалог хевиринге сайгарылганы чорудары. Романның сюжедин, маадырларның аажы-чаңын, эпиктиг тоожуушкунунуң делгемин тодарадыры. Маадырларның окурхевиринге, чогаалда дылдың уран-чечен аргаларның ужурдузазын тодарадыры. Сөзүглелдин аянныг номчулгазы. Чогаалга хамаарыштыр бодунуң бодалын илередирде, бодунга план тургузуп билири, херек медээни тып, бижимел ажилды кылып билири.

«Кижиге – байдус – бедик сайзырал». Россия чоннарының литературасы тыва дылда	«Дазыл»	1	Чогаалдың темазы, идеясы. Чогаалдың тыва литературада чогаалдар-биле деңнелгелиг сайгарылгазы, авторнуң туружу. Номчаан чогаалыга хамаарыштыр бодунуң бодалын шын тургузуп билири. XX вектиң эгезинде тывылган шор литература болгаш Н.Е. Бельчегешевтиң чогаалдыкчы намдары-биле таныжылга.
«Кижиге – ниитилел – күрүне».	«Хемнер бирде...»	1	С.Ө. Тамбаның чогаалдыкчы намдары-биле таныжылга: журналист, чогаалчы, прозачы. «Донгада кадык» деп чогаалдың фольклорлуг үндезиннери, амгы тыва литературада оон туружу. Чугула темалар, айтырыгларны чугааның монолог, диалог хевиринге сайгарары. Лириктиг чогаалдарның аянның номчулгазы. Номчаан чогаалының кол бодалыга хамаарыштыр бодунуң бодалын шын тургузуп билири. Шүлүктөрнүң сайгарылгазынга киржири.
«Кижиге – байдус – бедик сайзырал».	«Игил ызы»	1+1ч/с	«Амыргалаар» деп тоожунуң идея, тематиктиг онзагайларын тодарадыры. Номчаан чогаалыга хамаарыштыр бодунуң бодалын шын тургузары, маадырларның кылдыныгларыга болгаш болуушкуннарга хамаарыштыр үнелел бээри, тоожунуң чидиг айтырыгларын сайгарары.
«Кижиге – байдус – бедик сайзырал».	«Четкер четкизи»	3	Тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи К.Ч. Тоюннуң чогаалдыкчы ажил-чорудулгазы-биле таныжылга. Чогаалчының лириктиг шүлүктөриниң уран-чечен, тускайлаң онзагайы-биле таныжылга. Сөзүглелдерниң хөй талалыг сайгарылгазы (чогаалдың утказын билип аары - хүлээп аары – сайгарылгазы – номчаан чүүлүн үнелээри). Авторнуң туружун тодарадыры. Төрөөн черинге ынакшылды, дылынга хүндүткелди, хамааты туруштуг сеткилди оттуруп кижизидери.
«Кижиге – байдус – бедик сайзырал».	Чинагийн Галсан «Дошкун чылдарның тоожузу»	1	С.С. Сюрюн-оолдун чогаалдыкчы намдары-биле таныжылга. Шүлүктөрнүң сайгарылгазы, кол бодалдарны ажитканы. Өөренип турар чогаалдарында кижиниң үнелээр чүүлдеринге хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илередип билири. Төрөөн чер-чуртка тураскааткан база хамааты туруш, байдус темазыга бижиттинген шүлүктөрнүң поэтиктиг онзагайларын тодарадып билири.

«Кижиге – ниитилел – күрүңе».	В.С. Серен-оол. Чогаадыкчы намдары.	1+1ч/с	Романда ниитилел болгаш мөзү-шынар айтырыгларын көдүргени, хамааты турушту илереткен угланыышкыны. Романда мөзүшынар хевирлээр кол демдектерни илередири. Номчаан чогаалында чидиг айтырыгларны бот-тускайлаң илередип шыдаары, чогаал маадырларының аажы-чаңыга, кылдыныгларыга база чогаалда болуушкуннарга үнелел бээри. Кускуннуң омур-хевиринде символ утка, романның адының уткасы. Чогаалдың дылының уран-чечени, авторнуң бижиир аяны. Критиктиг, мемуарлыг болгаш тайылбырлыг литературалар-биле ажил. Чогаал сайгарылгазынга хамаарыштыр бодунга план тургузуп билири; чидиг айтырыг көдүргөн чогаадыг угаапбоданыышкын бижири. Чогаадыгның темазыга херек медээни тып билири.
«Кижиге – ниитилел – күрүңе». Россия чоннарының литературазы тыва дылда.	В.С. Серен-оол «Сыгыттың аяны», «Аржаанның аялгазы».	1	Дагестан чогаалчының ажил-чорудулгазы-биле таныжылга. Хамааты болгаш патриотчу чорук темаларын ажитканының онзагайы. Шүлүктүң аяныг номчулгазы.
«Кижиге»	«Мээң Тывам»	1	М.Б. Кенин-Лопсанның чогаадыкчы болгаш эртем уг-шиглиг ажил-чорудулгазы-биле таныжылга. Баштайгы шүлүктериниң улустуң аас чогаалы-биле холбаалы. Интернет курлавыры, библиографтыг айтыкчылар, библиотекалар каталогтары-биле ажил.
«Кижиге – ниитилел – күрүңе».	. У. Шекспир «Сонеттер», «Ромео биле Джульетта». «Ромео биле Джульетта» - тыва театр сценазында.	1+1ч/с	Романның композициязының онзагайын тодарадыр, чогаалдың сайгарылгазын чорудары. Кол маадыр Саадактың омур-хевирибиле ажил. Тыва кижиниң амыдыралында болгаш сагышсеткилинде аъттың салдарын илередири. Чоннар аразында найыралды чурааны. Тыва литератураның төөгүзүндө роман жанрының тывылганы болгаш сайзырап эгелээни-биле таныжылга. Тыва литературада бижиттинген романнар. Роман жанрының хевирлери: ниитилел-психологтуг, философчу, төөгүлүг, фантастиктиг, шүлүктээн роман дээш оон-даа өске.

«Кижиги – ниитилел – күрүне».	Э.Л. Донгак. Намдары, чогаадыкчы ажылчорудулгазы. «Эрги хонаштар». Романда чаа амыдырал.	1	Тыва чоннуң ниитилел-политиктиг амыдыралы-биле уран-чечен литератураның аразында харылзааларын тывары. Номчаан чогаалында чидиг айтырыгларны тып үндүрүп, оларга хамаарыштыр бодунуң бодалын илереди, маадырларның оворхевиринге, кылдыныгларынга база чогаалда болуушкуннарга үнелел бээри. Кол маадырның иштики делегейиниң нарын байдалы. Өөренип турар чогаалдарда үнелиг чүүлдерге бодунуң хамаарылгазын тодаргайлап илередири. Критиктиг, мемуарлыг, тайылбырлыг литературалар-биле ажыл. Төлевилел тургузары, бодунуң бодалын, туружун илередиринге таарыштыр план тургузуп алыры. Темазы тодаргай төлевил-биле ажылдаарынга херек медээни тывары.
«Кижиги – бойдус – бедик сайзырал».	М.Б. Көжелдей. Намдары, чогаадыкчы ажылчорудулгазы. «Төрөөн чурттан ыракка».	1	Ю.Ш. Кюнзегештин тыва шүлүк чогаалының сайзыралынга киирген үлүг- хуузу. Шүлүктерниң тематиказының онзагайы. Чогаалчының иштики делегейин ооң чогаалдарынга даянып тодарадыры. Шүлүктерниң сайгарылгазы, тема, идея, уран-чечен аргаларны тодарадыры.
«Кижиги – ниитилел – күрүне». Орус литература тыва дылда	Ш.Д. Куулар «Баглааш» романдан эгелер. Литература теориязы: чурумалдыг символ.	1	Чогаалчының намыдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. «Дүш» деп шүлүкте удурланышкак деңнелгениң дузазын тодарадыры. Шүлүктерде чажыт утка киргенин илередири. Шүлүктерниң композициязын, идеялиг утказын ажыдары.
«Кижиги»	И. Кузнецов «Эки турачы тыва кыстар»	1	Шүлүктүң сюжединиң онзагайын тодарадыры. Лириктиг шүлүктерниң аянныг номчулгазы. Башкызынга мөгейиг мотивиниң үндезиннерин тодарадыры. Уран-чечен аргаларны илередири, шүлүктүң сайгарылгазын чорудары.
«Кижиги – бойдус – бедик сайзырал». Орус литература – тыва дылда	А. Үержаа «Ынактыр мен».	1	Чогаалдарда чечен үе болгаш чечен девискээрниң тайылбыры. Чогаалдарда найырал темазын ажытканының онзагайы: фронтовик-чогаалчы С.Щипачев болгаш Тыва 1943 чылда. Шүлүктерниң аянныг номчулгазы.
Ниитизи-биле:		34 ш.	